

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν Ε Κ Τ Ο Ν

Θεμελίωσις μιᾶς κριτικῆς ὄντολογίας.

Τί ὑπάρχει ; Οὔτε αἰτιοκρατία οὔτε ἐλευθερία. Ὑπάρχει τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, τὸ Ding an Sich τοῦ Kant.

Εἶδομεν εἰς τὰς προηγουμένας ἀναλύσεις ὅτι ἡ σκέψις μας φθάνει μέχρι τῶν ἀκροτάτων ὁρίων της, πρὸς τὰ πράγματα καθ' ἑαυτά. Εἶδομεν ἐπίσης ὅτι ἡ ὄντολογικὴ των ὑπόστασις εἶναι ἀπροσδιόριστος. Τὸ μέρος τοῦτο τῆς πραγματικότητος δὲν γίνεται ἀντικείμενον ἐμπειρίας, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὑφίσταται πέρα τῆς περιοχῆς τῶν γνωστικῶν δυνάμεων. Ὁ νοῦς στρέφεται πρὸς τὴν περιοχὴν ταύτην, ἀλλ' ἐπέχει, διότι δὲν δύναται νὰ δώσῃ θετικὴν γνῶσιν. Ἡ ἐπέκεινα τῆς ἐμπειρίας πραγματικότης εἶναι μὲν ἀναγκαία, ἀλλὰ δὲν συλλαμβάνεται ὑπὸ τῶν A PRIORI ἀρχῶν τῆς νοήσεως. Πάντως τὸ ὄν εὐρίσκεται ἐντὸς τοῦ νοητικοῦ χώρου τοῦ ὑποκειμένου. Τοῦτο ὅμως δὲν ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἰδανικὴν παραδοχὴν τοῦ BERKELEY, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἔχουν μόνον ἰδεατὴν ὑπόστασιν. Ὁ KANT ἐπροχώρησε πέρα τῆς σκέψεως ταύτης καὶ ἔθεσε τὸ DING AN SICH, τὸ ὁποῖον προεκάλεσεν μέγα θόρυβον μεταξὺ τῶν ἀξιολόγων σχολιαστῶν τοῦ συστήματός του. Ἡ ὑπαρξις τοῦ πράγματος αὐτοῦ καθ' ἑαυτό, τὴν ὁποίαν ἄνευ ἀποδείξεως ἐδέχθη ὁ KANT κατὰ τρόπον δογματικόν, τίθεται πλέον σήμερον ὑπὸ τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης, ἡ ὁποία δὲν δύναται νὰ φθάσῃ εἰς τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων.

Φιλοσοφικῶς πάντως ὁ ΚΑΝΤ ἔκαμε τὸ σφάλμα νὰ ἀποδώσῃ τὰς κατηγορίας τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς αἰτιότητος εἰς τὰ πράγματα καθ' ἑαυτά, πράγμα τὸ ὁποῖον διὰ τὴν κριτικὴν του μέθοδον εἶναι δογματισμός. Διότι αἱ κατηγορίαι εἶναι συνδεδεμέναι μετὰ τῆς ἐμπειρίας καὶ δὲν δύνανται νὰ ἐφαρμοσθοῦν εἰς νοούμενα. Ὁ ΚΑΝΤ ὁμῶς ὀνομάζει τὸ ὑπερβατολογικὸν ἀντικείμενον νοητὴν αἰτίαν τῶν φαινομένων. Ἡ ἔννοια τοῦ καθ' ἑαυτὸ πράγματος εἶναι τὸ σύνφορον τῆς ἐμπειρικῆς μας γνώσεως καὶ ἄρχεται ὑφιστάμενον, ἐκεῖ ὅπου ἀδυνατεῖ νὰ προχωρήσῃ ἡ νόησις. Ἡ μὴ δυνατότης αὕτη τῆς νοήσεως θέτει τὸ ἀντικείμενον εἰς τὴν ὑπερβατικὴν του διάστασιν. Ἡ ἀντίφασις ὁμῶς εἶναι ὅτι ἐὰν δεχθῶμεν, ὅπως ὁ ΚΑΝΤ, τὴν κατηγορίαν τῆς αἰτιότητος εἰς τὸ νοούμενον, τότε δεχόμεθα καὶ τὸν χρόνον καὶ τὸν τόπον, ἐπομένως καὶ τὸν ρεαλισμόν. Εἰς τὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα ὑπάρχουν ἀκριθεῖς ἐνδείξεις, αἱ ὁποῖαι ἀποκαλύπτουν ὄχι μόνον τὸ «ὅτι εἶναι», ἀλλὰ καὶ τὸ «τί» καὶ τὸ «πῶς εἶναι» τῆς πραγματικότητος. Οὕτω τὸ ἀντικείμενον τὸ ὁποῖον προκύπτει ἀπὸ τὴν συνεργασίαν ἐμπειρίας καὶ νοήσεως, εἶναι λογικῆς συστάσεως. Δὲν δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι αἱ μορφαὶ τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς νοήσεως, αἱ ὁποῖαι εἶναι τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τῆς συνειδήσεως, εἶναι καὶ ιδιότητες τῶν πραγμάτων αὐτῶν καθ' ἑαυτά, ὅπως διδάσκει ὁ ὑπερβατολογικὸς ρεαλισμός τοῦ EDUARD VON HARTMANN. Διότι αὐτὸ τὸ ὁποῖον θεωροῦμεν ἐξωτερικὸν κόσμον, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἰδιαιτέρα νομοτέλεια τῆς νοήσεώς μας.

Τὸ αἰσθητὸν ἀντικείμενον εἶναι εἰς σχηματισμός, ὁ ὁποῖος προκύπτει ἀπὸ τὴν σύνθεσιν τοῦ χώρου, τοῦ χρόνου καὶ τοῦ ἀόριστου δεδομένου. Ὁ χώρος καὶ ὁ χρόνος συνυπάρχουν, ἐπειδὴ τὸ ἀόριστον X τῶν αἰσθήσεων δέχεται χρονικοὺς συνάμα καὶ χωρικοὺς προσδιορισμούς. Τὸ αἰσθητὸν ἀντικείμενον γνωρίζεται θάσει τῶν δύο ἐποπτικῶν μορφῶν, χώρου καὶ χρόνου. Αὕτη εἶναι ἡ παραστατικὴ μας δύναμις¹.

Ἐπακολουθεῖ τὸ ἔργον τῶν κατηγοριῶν τῆς διανοίας. Τὰ δύο βασικώτερα προβλήματα τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, ἦτοι τοῦ συνειδέναί καὶ τοῦ ὄντος, ἔλαβον θάθος καὶ πλάτος εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἐκτοτε ἡ φιλοσοφικὴ ζωὴ ἐν Γερμανίᾳ μέχρι καὶ σήμερον συζητεῖ καὶ προβληματίζεται ἐπὶ τῆς σκέψεως τῶν μεγάλων κλασσικῶν, ἦτοι τοῦ ΚΑΝΤ καὶ τοῦ HEGEL. Ἡ ἐρώτησις «τί ὑπάρχει ;», εἶναι τὸ βασικὸν σημεῖον τῆς

1. Ἰω. Θεοδωρακοπούλου, Ἡ ἔννοια τοῦ ἐγώ. ἐνθ' ἀν. σ. 68.

φιλοσοφικῆς σκέψεως. Ὑπάρχει ὅ,τι αἰσθάνομαι, ὑπάρχει ὁμως καὶ ὅ,τι σκέπτομαι. Ὑπάρχει ἀκόμη καὶ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὀρίζει τὸ ἀντικείμενον, ἦτοι τὸ ἐγὼ. Τὰ αἰσθητὰ ἢ τὰ νοητὰ δὲν γνωρίζουν ὅτι ὑπάρχουν, ἐνῶ τὸ ἐγὼ γνωρίζει καὶ τὸν ἑαυτὸν του καὶ τὰ ἀντι-κείμενα². Καὶ τὸ ὄν καθ' ἑαυτὸ εἰς τὸν ΚΑΝΤ τίθεται ἀπὸ τὸ ἐγὼ. Ὁ αἰσθητὸς καὶ ὁ νοητὸς κόσμος ὑπάρχουν, ἐπειδὴ εἶναι ἀντικείμενα τοῦ συνειδένα. Ἡ ὑπαρξις θεβαίως αὕτη δὲν εἶναι ὄντολογικὴ καὶ αἰτιοκρατικὴ, ἀλλὰ λογικὴ. Λόγος (VERSTAND, URTEILS-KRAFT, VERNUNFT) καὶ αἰσθησις ἀποτελοῦν διὰ τὸν ΚΑΝΤ τὰς δύο γενικὰς πηγὰς τῆς γνώσεως. Ἡ διάνοια προσδιορίζει τὸ περιεχόμενον τῆς αἰσθήσεως, ἦτοι εἶναι αὐτενέργεια τῶν κατηγοριῶν καὶ τῶν ἀρχῶν. Οὕτω γεννᾶται ἡ γνῶσις διὰ τῆς συμβολῆς τῆς διανοίας καὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς πείρας, ἦτοι τοῦ φαινομένου. Ἄνευ τῆς αἰσθήσεως δὲν θὰ ὑπῆρχεν δεδομένον ἀντικείμενον εἰς τὴν συνειδήσιν μας, ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς αἰσθήσεως ἄνευ τῆς διανοίας δὲν δίδει γνῶσιν. Ἡ ἐνότης τῆς συνειδήσεως εἶναι ὁ πρῶτος ὅρος τῆς γνώσεως. Αἱ κατηγορίαι εἶναι αὐταί, αἱ ὁποῖαι θεμελιοῦν τὴν γνῶσιν τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου. Μὲ τὴν διάνοιαν ἀποκτοῦν αἱ ἐποπτεῖαι μας τάξιν καὶ ἐνότητα.

Οὕτω αἱ παραστάσεις συνδέονται συμφώνως πρὸς λογικοὺς νόμους. Ἡ δύναμις ἡ ὁποία ὑπάγει τὸ εἰδικὸν ὑπὸ τὸ γενικόν, καλεῖται ἀπὸ τὸν ΚΑΝΤ δύναμις τῆς κρίσεως καὶ τίθεται μεταξὺ τῆς διανοίας καὶ τοῦ νοῦ. Ὁ νοῦς θεβαίως περικλείει καὶ τὴν διάνοιαν καὶ τὴν δύναμιν τῆς κρίσεως, ὡς εἰδικὴ ὁμως ἔννοια διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν διάνοιαν. Ὁ νοῦς ὡς ἀνωτάτη γνωστικὴ δύναμις κατατάσσει ὑπὸ μίαν ἀνωτάτην ἐνότητα, ὅ,τι προσφέρει ἡ διάνοια. Ὁ νοῦς σκέπτεται συμφώνως πρὸς ἀρχὰς³ καὶ φέρει εἰς ἐνότητα τοὺς κανόνας τῆς διανοίας, ἀναφέρεται δὲ εἰς τὴν διάνοιαν καὶ ὄχι εἰς τὴν πείραν. Σκοπὸς του εἶναι μίαν ἀνωτέρα σύνθεσιν τῶν ἐνοιῶν τῆς διανοίας. Οὕτω ἄγεται ὁ ΚΑΝΤ πρὸς τὴν ἰδέαν. Ἡ ἰδέα εἶναι ἡ ἀναγκαία ἐκείνη ἔννοια τοῦ νοῦ, ἡ ὁποία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχη μέσα εἰς τὰς αἰσθήσεις ἓν ἀντίστοιχον ἀντικείμενον⁴. Πρὸς αὐτὴν τὴν ἰδέαν κατατείνει ἡ διάνοια δίχως νὰ πραγματο-

2. Ἰω. Θεοδωρακοπούλου, Ὁ γερμανικὸς ἰδεολογισμὸς καὶ ἡ σημερινὴ γερμανικὴ φιλοσοφία, Ἀρχ. Φιλ. 1935, τ. 1, σ. 89.

3. Πρβλ. Ἰω. Θεοδωρακοπούλου, Διάνοια-δύναμις τῆς κρίσεως καὶ νοῦς στὸν Κάντ, Ἀρχ. Φιλ. 1939, τ. 1, σ. 17.

4. Ἐνθ' ἄν. σ. 23.

ποιῆ τὸ νόημά της. Ἡ ἰδέα ἐξ ἄλλου διαφέρει ἀπὸ τὴν κατηγορίαν, διότι ἐπιζητεῖ ἀπόλυτον συνθετικὴν ὁλότητα, ἐνῶ ἡ κατηγορία δίδει σχετικὴν συνθετικὴν ἐνότητα⁵. Ἡ κατηγορία εἶναι δεδεμένη πάντοτε μὲ τὴν συγκεκριμένην ἐποπτεῖαν. Ὁ στοχαστικὸς μελετητὴς τῆς προβληματικῆς αὐτῆς τοῦ KANT ἀναγνωρίζει ἀμέσως τὴν πλατωνικὴν μέθοδον τῆς γνωσιολογίας, ἡ ὁποία ἔχει τέρμα τὴν ἰδέαν.

Ὅτι παρουσιάζεται ὡς εἶναι περιέχεται πάντοτε ἐντὸς τῆς γνωστικῆς συνειδήσεως. Ὁ νοῦς διὰ τῶν κατηγοριῶν του, ἤτοι τῶν A PRIORI μορφῶν τῆς ἐποπτείας καὶ τῶν καθαρῶν ἐννοιῶν τῆς διανοίας ὑπαγορεύει τοὺς νόμους εἰς τὴν φύσιν καὶ θέτει τὴν νομοτέλειαν τῶν φαινομένων. Ἡ φαινομενολογία τοῦ HUSSERL ἀν καὶ διακρίνει τὴν ἐμπειρικὴν ἀπὸ τὴν μαθηματικὴν γνῶσιν, ἐν τούτοις καταλήγει εἰς τὴν δογματικὴν θέσιν, κατὰ τὴν ὁποῖαν αἱ λογικαὶ καὶ μαθηματικαὶ προτάσεις εἶναι ὄντοτήτες, τὰς ὁποίας θεᾶται ὁ νοῦς μὲ τὴν ἄμεσον θέαν. Ἡ νόησις πέρα τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων μὲ ἄμεσον ἐποπτεῖαν θεᾶται τὴν οὐσίαν τῶν ἀντικειμένων μὲ τὰς κατηγορίας καὶ τὰς κρίσεις της. Τί εἶναι ὅμως ἡ οὐσία, ἀνήκει τελικῶς εἰς τὸ ἀντικείμενον ἢ τὸ ὑποκείμενον ; Τί εἶναι ἡ θεὰ τῆς οὐσίας ; Βεβαίως κατὰ τὴν γνωστικὴν μας πορείαν ἔχομεν ἔναντι ἡμῶν τὸ ἀντικείμενον τῆς γνώσεως. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι τὸ ὄν, ἡ οὐσία τῆς πραγματικότητος. Μὲ τὴν παραδοχὴν τῆς πραγματικότητος ἔξω τῆς νοήσεως δὲν θεμελιούμεν οὐδόλως τὸν ρεαλισμόν, διότι γνωσιολογικῶς καὶ ὄντολογικῶς τοιαύτη πραγματικότης εἶναι ἀδιάφορος.

Ἡ οὐσία τῆς πραγματικότητος εἶναι ἡ σχέσις ἡ ἐνδιάμεσος μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου κατὰ τὴν γνωστικὴν λειτουργίαν. Ἡ σχέσις αὕτη εἶναι καὶ τὸ πραγματικὸν ἀντικείμενον, ἡ οὐσία τοῦ ὄντος. Ἐξω ἀπὸ τὴν σχέσιν ταύτην δὲν ἔχει οὐδεμίαν ὄντολογικὴν σημασίαν, ἐὰν δεχθῶμεν πραγματικότητα ἀνεξάρτητον τοῦ ὑποκειμένου. Ἡ παλαιὰ σχηματικὴ ἀντίθεσις ἰδανισμοῦ BERKELEY καὶ ἀπλοϊκοῦ ρεαλισμοῦ ἔχει πλέον ὑπερκερασθῆ, διότι ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ οὐσία τοῦ ὄντος εἶναι μέσον, εἶναι σχέσις ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου. Ὅτι ὑπάρχει ὄντολογικῶς εἰς κόσμος πραγμάτων ἔξω ἡμῶν, τοῦτο εἶναι αὐτονόητον. Ὁ κόσμος ὅμως αὐτὸς δὲν εἶναι καὶ ἡ ὄντολογία. Ἡ ἀρχαιότης ἔκαμε πρώτη τὴν διάκρισιν αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ καὶ ἀπέκλεισε ἀπὸ τὴν ὄντολογίαν τὸν αἰσθητὸν κόσμον ὡς ρέοντα καὶ ἀεὶ μεταβαλλόμενον. Αἱ

5. Πρβλ. Ἴω. Θεοδωρακοπούλου, ἐνθ' ἀν. σ. 24.

αίσθήσεις έπομένως μάς άπατούν. Πώς λοιπόν να αναγνωρίσωμεν ώς όν τον αίσθητόν κόσμον ; Το όν πρέπει να τεθῆ από τον λόγον, διότι μόνον αυτός θέτει την αλήθειαν. Άλήθεια είναι ή λογική σχέσις, ή όποία φέρει εις συνάφειαν το ύποκειμενον και το αντικείμενον. "Ανευ του ύποκειμένου ό έναντι ήμῶν ύπάρχων αίσθητός κόσμος δέν έχει ούδεμίαν αξίαν. Άξίαν έχει, όταν αποφαίνεται περί αυτού μία έπιστημονική συνείδησις.

"Ανευ τῆς συνειδήσεως ή πραγματικότης θα είναι ή έν προλογικόν. Είναι άμορφον άνευ ούδεμιᾶς όντολογικῆς σημασίας ή έν υπέρ λόγον άγαθόν, το όποϊον θα είναι άκατάληπτον και άνέκφραστον. Βεβαίως ή ούσία του όντος δέν είναι στατική, διότι ή νόησις ώς γνωστική προσπάθεια είναι δυναμική. Έπομένως ή όντολογία τίθεται από το ύψιστον σημείον προόδου τῆς συνειδήσεως. Κατά βάθος δέν είναι το "Ον εκείνο, το όποϊον όλοέν και μάς προσφέρει περισσοτέρας πτυχάς δια να το γνωρίσωμεν, άλλ' ή μεγαλειώδης πορεία του νοῦ μας, ή όποία δημιουργεί πληρέστερον χῶρον γνώσεως.

Είναι χαρακτηριστικόν ότι και ό Πλάτων και ό ΚΑΝΤ αναλύουν το πρόβλημα τῆς γνώσεως έρειδόμενοι επί τῶν μαθηματικῶν και επί τῆς κριτικῆς ένεργείας του νοῦ. Η έρευνα του προβλήματος γίνεται πάντοτε με την θετική έπιστήμη. Η άντινομία μεταξυ του νοῦ και του κόσμου διανοίγεται βαθέως εις το σύστημα του ΚΑΝΤ. Δια τον ΚΑΝΤ νοῦς άνευ αντικειμένου γίνεται τυπικός και αντικείμενον άνευ του νοῦ γίνεται άμορφον. Εις το έγώ όμως έμβαθύνει περισσότερο ό ΚΑΝΤ και τουτο είναι χαρακτηριστικόν του γερμανικοῦ ιδεαλισμοῦ, ότι δηλαδή συνέλαβε την έννοιαν του λογικοῦ συνειδότος. Η κριτική του καθαροῦ λόγου δέν ασχολείται με το ψυχολογικόν ύποκειμενον, άλλά με την λογικήν δυνατότητα τῆς γνώσεως⁶.

Έπαναλαμβάνομεν ότι ούδεμίαν όντολογικήν σημασίαν έχει το ότι ή άμεσος ψυχική μου πείρα ή ό κόσμος τῆς θουλήσεως και του συναισθήματος μου άποκαλύπτει ένα αντικειμενικόν κόσμον ύφιστάμενον άνεξαρτήτως. Ο κόσμος ουτος, περί του όποίου αυτή αύτη ή ζωή πιστοποιει «ότι είναι», είναι γνωσιολογικῶς και όντολογικῶς άδιάφορος, διότι δέν είναι το αντικείμενον τῆς γνώσεως. Το αντικείμενον τῆς γνώσεως με τας νέας έπιστημονικάς θεωρίας εύρίσκεται εις τον μικρόκοσμον του άτομου και εις τον

6. Πρβλ. και 'Ιω. Θεοδωρακόπουλον, ή έννοια του έγώ και τῆς έποπτείας, ένθ. άν. σ. 48, 49.

μακρόκοσμον τοῦ σύμπαντος. Ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει οὔτε βούλησις οὔτε ἄμεσος ψυχικὴ πείρα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἀλλ' ὑπάρχει δημιουργικὴ ἐνέργεια τῆς συνειδήσεως. Ἐκεῖ ἀναζητεῖται ἡ πραγματικὴ ὄντολογία καὶ ὄχι εἰς τὰ πράγματα τοῦ φαινομενικοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου. Πολλοὶ φιλόσοφοι δὲν τὸ ἔχουν ἀκόμη ἐννοήσει καὶ προσπαθοῦν νὰ θεμελιώσουν μίαν ὄντολογίαν εἰς τὸν φαινομενικὸν ἐξωτερικὸν κόσμον ἐκάστου συγκεκριμένου ὑποκειμένου. Ἡ αὐθυπαρξία τοῦ ὄντος πιστοποιεῖται ἐδῶ ἀπὸ τὴν ἄμεσον συναισθηματικὴν θεβαιότητα, ὅτι ἐναντι ἐμοῦ ὑφίσταται κάτι. Τοῦτο δὲν λέγει τίποτε, διότι ἡ αὐθυπαρξία τοῦ "ὄντος — καὶ τοῦτο ἔγινε κοινὴ συνείδησις μὲ τὰς συγχρόνους ἐπιστημονικὰς θεωρίας — πιστοποιεῖται μόνον ἀπὸ τὸ ἐπιστημονικὸν συνειδέναί, τὸ ὁποῖον θέτει τὴν ἀρχὴν τῆς ἀπροσδιοριστίας. Τὸ εὐλογον ὑποκείμενον ἐδῶ εἰς τὸ ὑψιστον σημεῖον τῆς γνωστικῆς του πορείας θέτει τὴν πραγματικὴν ὄντολογίαν, ἡ ὁποία εἶναι κατὰ πολὺ διάφορος τῆς ἀπλοϊκῆς ὄντολογίας τῶν ρεαλιστῶν, οἱ ὁποῖοι συναισθάνονται τὸ ὄν κατὰ τρόπον ψυχολογικὸν καὶ ὄχι νοητικόν. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ὄντολογία, διότι τὸ ὄν τοῦτο εἶναι τὸ αἰσθητὸν γίνεσθαι καὶ ὄχι τὸ λογικὸν εἶναι. Ἐξ ἄλλου τὸ λογικὸν εἶναι δὲν τὸ θέτει τὸ ψυχοφυσιολογικὸν ὑποκείμενον, τὸ ὁποῖον εἶναι διαφορετικὸν εἰς ἕκαστον ἄνθρωπον, ἀλλὰ τὸ θέτει τὸ δημιουργικὸν γνωσιολογικὸν ὑποκείμενον⁷.

Ἐκ τῆς ἀπόψεως ταύτης θεωροῦντες τὸ πρόβλημα βλέπομεν ὅτι ἡ ἀλήθεια δὲν ὑπάρχει εἰς τὸν κόσμον ἀνεξαρτήτως τοῦ ἀνθρώπου. "Ὅταν λέγωμεν ὅτι θὰ διεισδύσωμεν εἰς τὸν κόσμον καὶ θὰ εὕρωμεν τὴν ἀλήθειαν, προσπαθοῦμεν ἀκριθῶς νὰ συνδέσωμεν καὶ νὰ ἐφαρμόσωμεν ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας καὶ τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν τὰς ἐπιστημονικὰς μας ἀρχάς. Ὑπάρχουν εἰς τὸν νοῦν πρωταρχικαὶ ἐννοιαί, αἱ ὁποῖαι δὲν ἐξήχθησαν ἀπὸ τὴν πείραν. Δοκιμάζονται ὅμως καὶ ταξινομοῦνται θάσει τῆς πείρας. Εἰς τὰ πολύπλοκα συστήματα σκέψεων συμμετέχει καὶ τὸ ὑλικὸν τῆς πείρας. Ἡ ἐπιστήμη δὲν εἶναι ὅμως τίποτε, παρὰ ἓν σύστημα λογικῶν μαθηματικῶν σχέσεων, αἱ ὁποῖαι ἐκφράζονται μὲ ἓν σύστημα συμβόλων. Ἡ φυσικὴ σήμερον ἔχει γίνεῖ κατ' ἐξοχὴν ἐπιστήμη τῶν ὑποθέσεων καὶ τῶν ἀπριορισμῶν. Ὁ EINSTEIN ἐτόνισεν ὅτι μίαν θεωρίαν δύναται νὰ ἐπιβεβαιωθῇ διὰ τοῦ πειραματισμοῦ, ἀλλὰ καμμία ὁδὸς δὲν ἄγει ἀπὸ τὸν πειραματισμὸν εἰς τὴν δημιουργίαν μιᾶς θεωρίας.

7. Ἴδε Heinrich Rickert, *Der Gegenstand der Erkenntnis*, Tübingen 1921 σ.σ. 14—20, 34—41.

Τὸ ὄν θέτει τὸ καθαρὸν λογικὸν ὑποκείμενον, τὸ ὁποῖον ἔχει φθάσει ἐπιστημονικῶς καὶ φιλοσοφικῶς εἰς τὸ ἀνώτατον σημεῖον τῆς ἀναπτύξεώς του. Τί εἶναι τὸ πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον γινώσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴν σχέσιν, ἢ ὁποῖα συνδέει τοῦτο μὲ τὴν καθόλου συνείδησιν ; Γνώσις εἶναι ἀκριβῶς ἢ ἀμοιβαία λογικὴ σχέσις ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου. Ποία εἶναι ἡ φύσις τοῦ ἔ- γῶ καὶ ἡ φύσις τοῦ ἀντικειμένου ἀνεξαρτήτως τῆς γνώσεως ; Ἐ- ἂν θέσωμεν τὸ ὄν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἔξω τοῦ συνειδέναι, τότε αὐτο- μάτως τὸ θέτομεν καὶ ἔξω ἀπὸ τοὺς ὄρους, οἱ ὁποῖοι θὰ τὸ κά- μουν γνωστόν. Ὑφίσταται ὅμως τοιοῦτον εἶναι ; Ὁ φιλοσοφικὸς ρεαλισμὸς παρεδέχθη ἀκριβῶς τοῦτο, ὅτι δηλαδὴ τὸ εἶναι προσ- διορίζει κυριαρχικῶς τὸ συνειδέναι. Ἐδῶ ὅμως ἔγκειται τὸ λά- θος, διότι ἡ πολλαπλότης τοῦ αἰσθητοῦ προσδιορίζεται τελικῶς ἀπὸ τὴν ἐνότητα τοῦ νοητοῦ. Ἰδίως σήμερον, ὅποτε ὁ EDDINGTON βλέπει εἰς τὸ ἄτομον τοῦ πυρῆνος ἐν πλέγμα μαθηματικῶν σχέ- σεων καὶ ὄλοεν νέας ταυτότητας. Ὑπάρχει λοιπὸν μία προοδευτι- κὴ ὠρίμανσις τῆς ὀρθολογιστικῆς σκέψεως, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἰ- σχυρίζεται καὶ ὁ L. BRUNSCHVICG. Κατ' αὐτὸν τὰ πάντα συγκλί- νουν πρὸς ἓνα μαθηματικὸν ἰδεαλισμὸν.

Ὁ G. BACHELARD διακρίνει εἰς τὴν ἐπιστήμην μίαν πρόο- δον, ἢ ὁποῖα ὑπερβαίνει διαδοχικῶς τὰς μὴ ἰσχυούσας πλέον μορ- φὰς τοῦ λογικοῦ. Ἡ φυσικὴ ἀπὸ μηχανικὴ γίνεται μὴ νευτώνειος καὶ καταστρέφει τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ τελείου καθ' ἑαυτὸ συ- στήματος. Ἰδιὸν τοῦ λογικοῦ εἶναι ἡ τάσις νὰ περιπλέκη τὴν ἐμ- πειρίαν, μὲ ἀπώτερον σκοπὸν νὰ τὴν κατακτήσῃ λογικῶς. Εἰς αὐ- τὸ ὅμως τὸ πεδῖον, ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ N. BOHR, ἐπηρεά- ζομεν πολὺ μὲ τὴν παρατήρησιν τὴν φύσιν. Δὲν θεώμεθα ἀπλῶς, ἀλλὰ καὶ πρωταγωνιστοῦμεν. Ἡ ὑπαρξίς ὅμως ἐνὸς ἐξωτερικοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου ἀνεξαρτήτου τοῦ παρατηρητοῦ εἶναι μία με- ταφυσικὴ προϋπόθεσις, καθὼς καὶ ἡ ἀντίληψις ὅτι ὑπάρχει τάξις εἰς τὸ σύμπαν. Ταῦτα ἀποτελοῦν μόνον κίνητρα διὰ περαιτέρω ἔρευναν. Ὁ EINSTEIN τονίζει ὅτι πρέπει νὰ καταφύγωμεν εἰς τὴν διάνοιαν κατὰ πρῶτον, διὰ νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὴν φυσικὴν πρα- γματικότητα, καὶ ἐμμέσως εἰς τὴν ἐμπειρίαν. Ἡ δομὴ τοῦ συστή- ματος εἶναι ἔργον τῆς λογικῆς, ἂν καὶ ἡ κβαντομηχανικὴ περι- γραφὴ δὲν εἶναι πλήρης. Τὸ ἐμπειρικὸν περιεχόμενον θὰ παραστα- θῇ ἐντὸς τῶν συμπερασμάτων τῆς θεωρίας⁸.

Ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ ὄν δὲν ἀνευρίσκονται ἀπὸ τὸ συγκεκριμέ-

8. Πρβλ. Albert Einstein, Πῶς βλέπω τὸν κόσμον, ἐνθ. ἀν. σ.126.

νον ψυχοφυσιολογικὸν ὑποκείμενον, τὸ ὁποῖον θὰ ἔχη ἐκάστοτε ἰδιαιτέραν ἐκτίμησιν, ἀλλ' ἀπὸ τὸ γνωσιοθεωρητικὸν συνειδέναί, τὸ ὁποῖον εἶναι γενικὸν καὶ καθολικόν. Μόνον τοῦτο τὸ συνειδέναί εὐρίσκει τὴν ἀλήθειαν καὶ θέτει τὴν πραγματικὴν ὄντολογίαν, ἡ ὁποία ἄνευ αὐτοῦ εἶναι ἀνύπαρκτος. Δὲν ὑφίσταται ὄντολογικὸν πρόβλημα εἰς τὸ συγκεκριμένον φυσιολογικὸν ὑποκείμενον, διότι ἐδῶ ἡ πραγματικότης ἐρμηνεύεται μὲ τὰς αἰσθήσεις. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ρεαλιστικὴν θεωρίαν ἡ πραγματικότης ἀνεξάρτητος τῆς συνειδήσεως ἔχει μίαν ὄντολογικὴν ὑφήν. Ἡ ὄντολογικὴ αὕτη ὑφή καθορίζεται κατὰ τὸν ρεαλισμὸν ἀπὸ τοὺς νόμους, οἱ ὁποῖοι διέπουν τὸ ἀντικείμενον τῆς γνώσεως, παραλλήλως δὲ διέπουν κατὰ τὸν N. HARTMANN καὶ τὸν ἀνθρώπινον νοῦν. Αἱ κατηγορίαι τοῦ ὑποκειμένου καὶ αἱ κατηγορίαι τοῦ ἀντικειμένου εἶναι αἱ αὐταί. Αἱ κατηγορίαι τοῦ μαθηματικοῦ νοῦ συμφωνοῦν ἀπολύτως μὲ τὰ φυσικὰ γεγονότα ἢ καὶ προλέγουν ταῦτα. Τὸ ζήτημα ὅμως τοῦτο, ἥτοι τῆς συμφωνίας τῆς ἐμπειρίας μὲ τὰς ἐννοίας τοῦ νοῦ, θέτει μίαν ὄντολογίαν, ἡ ὁποία καθ' ἡμᾶς εἶναι διάφορος αὐτῆς, τὴν ὁποίαν ὑποστηρίζει ὁ N. HARTMANN, δηλαδή αὐτὸ τὸ ὁποῖον ὀνομάζει ὁ HARTMANN κατηγορίας τοῦ ἀντικειμένου, ἡμεῖς τὸ δεχόμεθα μόνον ὡς κατηγορίας τοῦ ὑποκειμένου.

Τί θὰ ἔλεγε ὁ N. HARTMANN μὲ τὰς νέας θεωρίας τῆς μικροφυσικῆς ; Αἱ κατηγορίαι αἱ ὁποῖαι διέπουν τὰ ἠλεκτρόνια, εἶναι αἱ αὐταί μὲ τὰς κατηγορίας τοῦ ὑποκειμένου ; Πῶς συμβαίνει τοῦτο, ἐφ' ὅσον ἡ θέσις καὶ ἡ κίνησις τοῦ μικροσωματίου εἶναι ἀπροσδιόριστος ἄνευ κατηγοριῶν, ὁ δὲ ἀνθρώπινος νοῦς διέπεται ὑπὸ κατηγοριῶν καὶ δὴ ὑπὸ τῆς κατηγορίας τῆς αἰτιότητος, ἡ ὁποία δὲν ἰσχύει εἰς τὴν μικροφυσικὴν ; Ἡ ρεαλιστικὴ ὄντολογία τοῦ HARTMANN εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο κλονίζεται, διότι κατ' αὐτὴν ὁ νοῦς δὲν ὑπαγορεύει τοὺς νόμους εἰς τὴν φύσιν, ἀλλὰ νοῦς καὶ φύσις ὑπακούουν εἰς τοὺς ἰδίους νόμους, ἥτοι τὰ μαθηματικὰ τοῦ νοῦ εἶναι καὶ μαθηματικὰ τῆς φύσεως. Τοῦτο σήμερον δὲν εἶναι δεκτόν, διότι ἡ ὄντολογία τίθεται ὑπὸ τοῦ ἐπιστημονικοῦ συνειδέναί ὡς ἀνεξάρτητος αὐτοῦ, ὡς ἀπροσδιόριστον πρᾶγμα καθ' ἑαυτό. Βεβαίως ἡ δυσκολία αὕτη ἀναγκάζει τὸν HARTMANN νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι μέρος τοῦ ἀντικειμένου θὰ μένη πάντοτε ἔξω τῆς λογικῆς. Ἀντὶ ὅμως νὰ ὀνομάσῃ μόνον τὸ μέρος τοῦτο ὄντολογίαν, ἐπεκτείνει τὴν ἐννοίαν καὶ θέτει ὅλον τὸ μέχρι τοῦδε ἀντικείμενον τῆς γνώσεως ὡς ὄντολογικῶς ὑφιστάμενον καὶ ὑπὸ νόμων καὶ κατηγοριῶν διεπόμενον ἀνεξαρτήτως τοῦ συνειδέναί. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἔγκειται τὸ λάθος του. Διότι τὸ ὑποκείμενον κατὰ τὴν θεωρητικὴν

του λειτουργίαν πρέπει νὰ ὑπερβαίνη διαρκῶς τὰς προγενεστέρας κατακτήσεις τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ νὰ θέτῃ τὸ πρόβλημα τοῦ "Οντος εἰς τὴν ἀληθῶς φιλοσοφικὴν προβληματικὴν του. "Όταν δὲ λέγωμεν ὑποκείμενον, ἐννοοῦμεν ὀλόκληρον τὸ δημιούργημα τῆς ἐπιστήμης μέχρι τῶν ἡμερῶν μας καὶ κυρίως τὸ ἀνώτατον σημεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον ἠδυνήθη νὰ φθάσῃ τὸ ἐπιστημονικὸν συνειδέναι καὶ τὸ ὁποῖον σημεῖον ἐρμηνεύει ὄλην τὴν πορείαν τῆς ἐπιστήμης, ὄλην τὴν πορείαν τοῦ λόγου.

Οἱ ἀποτελοῦντες τὴν σχολὴν τῆς Βιέννης ἐπιστήμονες (H. REICHENBACH, M. SCHLICK, PH. FRANK, R. CARNAP) καταφέρονται κατὰ τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως τοῦ KANT, τὴν ὁποίαν, λέγουν, ἀνέτρεψε ἡ νεωτέρα φυσικὴ. "Όλη ὁμως ἡ ἐπιχειρηματολογία τῆς παρούσης μελέτης εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὴν ἀντίληψιν ταύτην, ἡ ὁποία εἶναι ἐντελῶς ἄδικος. Ὁ REICHENBACH μάλιστα τονίζει ὅτι αἱ θεμελιώδεις θάσεις τῆς λειτουργίας τοῦ νοῦ μεταμορφοῦνται διαρκῶς ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τῆς πείρας καὶ τῶν ἐκάστοτε προβλημάτων⁹. Τὸ ὀρθὸν θὰ ἦτο νὰ εἴπη ὅτι ὁ κατηγορικὸς ἐξοπλισμὸς τῆς συνειδήσεως ἐξελίσσεται ἀναλόγως τῶν νέων δεδομένων. Τοῦτο ὁμως οὐδόλως κλονίζει τὸ A PRIORI καὶ τὸν KANT. Ἡ κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου δεικνύει τὸ ὕψιστον σημεῖον τῆς δυνατότητος τοῦ νοῦ, διὰ νὰ δώσῃ ἀντικειμενικὴν γνῶσιν. Τοῦτο ὁμως δὲν ἀπορρίπτει τὴν ἐξέλιξιν τῆς νοητικῆς προσπάθειας. Ἡ ἐπιστημονικὴ θεθαίως θεωρία ἐλέγχεται ὑπὸ τῆς πείρας καὶ εἰς τὸ μέλλον δύναται νὰ ἀντικατασταθῇ. "Επειτα ἄλλως ἐκλαμβάνει τὴν γνῶσιν ὁ ἐπιστήμων καὶ ἄλλως ἡ προβληματικὴ τῆς γνωσιολογίας τοῦ KANT. Τὸ στάδιον τοῦ KANT προηγείται τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως. Εἶναι ριζικὴ φιλοσοφικὴ ἐμβάθυνσις εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ πηγὴν τῆς γνώσεως καὶ εἰς τὸν σχηματισμὸν τοῦ ἀντικειμένου, πράγματα τὰ ὁποῖα ἡ ἐπιστήμη δὲν ἀντιμετωπίζει, διότι δὲν εἶναι φιλοσοφία. Ἡ φιλοσοφία ἐρμηνεύει καθολικῶς καὶ συστηματικῶς τὴν ἐπιστημονικὴν γνῶσιν, ἡ ὁποία εἶναι εἰδική. Καὶ ἡ γνωσιολογία τοῦ KANT δύναται κάλλιστα νὰ ἐρμηνεύσῃ σήμερον — ὑπάρχουν καὶ δύσκολα σημεῖα, ὅπως ἐτονίσσαμεν — τὰς ἀρχὰς τῆς νεωτέρας φυσικῆς. Ἡ γνωσιολογία ὁμως οὐδόλως δεσμεύει τὴν ἐπιστήμην.

Ἡ ἐπιστημονικὴ συνείδησις ἐνταῦθα εἶναι πέρα ἰδιωτικῶν ἢ κοσμοθεωριακῶν προθέσεων καὶ συναισθηματικῶν τάσεων. Τὸ πρόβλημα τοῦ ὄντος, τὸ πρόβλημα τῆς ἀληθείας, τίθεται πέρα τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς ψυχικῆς πείρας, τίθεται εἰς τὴν προβλημα-

9. Πρβλ. Κριτικὰ σημειώματα, περὶ χώρου, Ἄρχ. Φιλ. 1936,83 τ. Ι, κ. 45.

τικήν τοῦ καθαροῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ λόγου. Εἰς τὴν προβληματικὴν αὐτὴν πλέον ἀνακύπτει ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς. "Ὅσοι δὲν δύνανται νὰ κάμουν τὴν ἀφαίρεσιν ταύτην, προκειμένου νὰ ἴδουν τὴν προβληματικὴν τοῦ ὄντος εἰς τὸ ὑψιστον τοῦτο σημεῖον, δὲν ἔχουν οὐδεμίαν οὐσιαστικὴν ἐπαφὴν μὲ τὸ ὄντολογικὸν πρόβλημα. Τὸ ὄντολογικὸν πρόβλημα δὲν λύεται μὲ ἐκφράσεις καὶ παραδείγματα τῆς καθημερινῆς πείρας, διὰ τῶν ὁποίων πειρώμεθα νὰ ἀποδείξωμεν, ἔάν τὸ αἰσθητὸν ἀντικείμενον δένδρον ἢ φυτὸν ὑπάρχει ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τῆς συνειδήσεως. Ὁ ρεαλισμὸς καὶ ὁ ἰδεαλισμὸς αὐτοῦ τοῦ εἴδους δὲν ἔχουν οὐδεμίαν σχέσιν μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ ὄντος, ἀν καὶ ἔχουν θεβαίως μίαν γνωσιολογικὴν προβληματικὴν καὶ σημασίαν. Τὸ πρόβλημα τοῦ ὄντος τίθεται εἰς ἐρώτησιν ἀπὸ τὸν φιλοσοφικὸν στοχασμὸν, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν γνωστικὴν του πορείαν ἔχει φθάσει εἰς ὑψίστην αὐτοσυνειδησίαν. Εἰς αὐτὸ ἀκριθῶς τὸ σημεῖον τὸ ἀντικείμενον ἔχει ἀπολέσει τὴν πραγματικότητά του, ἢ ὁποία εἰς μίαν προ - νοητικὴν κατάστασιν ὑφίστατο ἀνεξάρτητος τοῦ ἀνθρώπου. Ὅσον δηλαδὴ τὸ ὑποκείμενον ἀναπτύσσεται, τόσο καὶ ἡ αἰσθητὴ πραγματικότης ἐξαφανίζεται, διὰ νὰ ἐμφανισθῇ ἡ νοητικὴ πραγματικότης, ἡ ἀληθὴς ὄντολογία.

Οὕτω ἔχομεν ἀφ' ἑνὸς τὴν ἐσωτερικὴν τάξιν τῶν μαθηματικῶν σχέσεων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει ἡ πραγματικότης καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ μυστηριῶδες καὶ ἀσύλληπτον τῆς μικροφυσικῆς πραγματικότητος. Δὲν δυνάμεθα νὰ ὁμιλῶμεν περὶ ταυτίσεως μαθηματικῶν σχέσεων καὶ φυσικῆς πραγματικότητος. Ὑπάρχει ἀνεπάρκεια γλώσσης καὶ ἐκφράσεως καὶ προσαρμογὴ πρὸς νέας καταστάσεις¹⁰. Τί συμβαίνει πράγματι ἀνεξαρτήτως τῶν παρατηρήσεων ; Ὁ EINSTEIN προσπαθεῖ νὰ ἄρῃ τὴν ἀπροσδιοριστίαν καὶ νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἔργον τῆς φυσικῆς. Τοῦτο εἶναι ἀκριθῶς τὸ ἔργον τοῦ πνεύματος καὶ τὸ ἔργον τῆς ἐπιστήμης, ἥτοι ἡ κατηγοριακὴ διάρθρωσις καὶ ἡ λογικὴ κατάκτησις τοῦ ἀντικειμένου. Τὸ ἀντικείμενον ἐδῶ πνευματοποιεῖται διαρκῶς μὲ λογικὰς σχέσεις καὶ πνευματικὰς ἐννοίας. Εἰς αὐτὸ ἀκριθῶς τὸ σημεῖον τὸ γνωσιοθεωρητικὸν συνειδέσθαι ἔχει φθάσει εἰς τὴν ἀληθῆ ὄντολογικὴν ἐρώτησιν.

Αἱ ἀπόψεις τῆς κβαντικῆς θεωρίας καὶ τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητος ἔχουν μέγα γνωσιολογικὸν ἐνδιαφέρον. Ἡ παρατήρησις τῶν μικροσωματίων καὶ αἱ περιορισμέναι δυνατότητες τῶν ὀργάνων καὶ τῶν μεθόδων θέτουν εἰς θάθος πλέον τὸ ὑποκείμενικὸν καὶ τὸ ἀντικειμενικὸν στοιχεῖον τῆς γνώσεως. Ὑπάρχουν λοιπὸν

10. Ἴδε καὶ W. Heisenberg, *Physics and Philosophy*, ἐντὸς ἀν. σ. 145κ. ἐξ.

νόμοι τῆς φύσεως ; Ὁ φιλόσοφος μὲ ἐνδιαφέρον παρατηρεῖ τοὺς ἐπιστήμονας παρατηρητάς, οἱ ὅποιοι ὅσον τὸ δυνατὸν ἀποφεύγουν τὰ σφάλματα. Τί εἶναι γνῶσις ; Τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἐπανατίθεται εἰς τὴν σύγχρονον ἐπιστήμην. Καὶ ἐπὶ τοῦ προβλήματος τούτου προβληματίζονται ὁμοῦ ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία. Ὁ ἀπλοϊκὸς ρεαλισμὸς ἔχει ἤδη ὑπερνικηθῆ. Τὸ ἐρώτημα τί εἶναι φύσις καὶ ἀντικείμενον, λαμβάνει μίαν ἐξέχουσαν σημασίαν, διότι ἐδῶ δικαιούνται ἀπολύτως αἱ νοησιοκρατικαὶ θεωρίαι τοῦ κριτικοῦ ἰδεαλισμοῦ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐλευθέραν ἐκλογὴν τοῦ ἠλεκτρονίου, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει αὕτη μὲ τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως καὶ οὐδόλως πρέπει νὰ συσχετίζεται. Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως εἶναι ἡ εὐθύνη τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, εἶναι ἡ αὐτονομία τοῦ ἀνθρώπου. Τὰ φαινόμενα τοῦ μικροκόσμου ἀντιθέτως ἀνήκουν εἰς τὴν φύσιν, εἰς ἄλλην περιοχὴν τῆς ἀνθρωπίνης ἐμπειρίας. Βεβαίως αὐτὸ τὸ ὅποιον πρέπει νὰ εἴπωμεν, εἶναι τὸ ἐξῆς : Ἐφ' ὅσον εἰς τὴν φυσικὴν ἐπιστήμην ἢ μηχανικὴ ἐξήγησις ἐκλονίσθη, ἔτι περισσότερον θὰ πρέπει νὰ ἀγνοηθῆ εἰς τὴν βιολογίαν, τὴν ψυχολογίαν καὶ τὰς λοιπὰς πνευματικὰς ἐπιστήμας. Κατὰ τὰ ἄλλα δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποδώσωμεν ἐλευθέραν βούλησιν εἰς τὸ ἠλεκτρόνιον. Οὐτε ὅμως καὶ αἰτιοκρατίαν, ὅπως προτείνει ὁ M. PLANCK, EINSTEIN, DE BROGLIE, SCHRÖDINGER. Μόνον ἀπροσδιόριστον ὄντολογίαν κατὰ τὴν γνώμην τῆς σχολῆς τῆς Κοπεγχάγης. Ἡ εἰσδοχὴ τοῦ ἀνθρωπίνου παράγοντος εἰς τὴν κβαντικὴν θεωρίαν δὲν θέτει καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως, ὅπως ἐπίστευε ὁ JEANS. Ὑπάρχουν καὶ ἐδῶ νόμοι, ἀδυνατοῦμεν ὅμως νὰ ὀρίσωμεν τὴν ἀληθῆ πραγματικότητα. Προσέχομεν περισσότερον τὴν γνῶσιν μας, ἢ ὅποια γίνεται ὀλοὲν ἀφηρημένη. Ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότης τῶν στοιχειωδῶν σωματίων ἐξηφανίσθη κατὰ τὴν γνώμην τοῦ HEISENBERG μέσα εἰς τὴν διαφανῆ διαύγειαν ἐνός μαθηματικοῦ φορμαλισμοῦ, ὁ ὅποιος δὲν περιγράφει πλέον τὴν συμπεριφορὰν τῶν στοιχειωδῶν σωματίων, ἀλλὰ τὰς γνώσεις μας δι' αὐτὴν τὴν συμπεριφορὰν. Ἡ ταυτότης τοῦ σωματίου εἶναι καὶ αὕτη ἀμφίβολος εἰς τὰ διάφορα πειράματα¹¹.

Ὑπάρχει ὅμως κάτι ἀντικειμενικῶς ἀσύλληπτον, τὸ ὅποιον διαφεύγει παρ' ὄλον τὸν ἐπιστημονικὸν μας ἐξοπλισμόν. Τί εἶναι ὅμως αὐτὸ τὸ «AN SICH», δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν. Μόνον εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ διαλόγου μας μὲ τὴν φύσιν ἢ μποροῦμεν νὰ ἀποφαινώμεθα. Καὶ ἡ μεγαλυτέρα πρόοδος καὶ ἀπό-

11. Πρβλ. Χρήστου Κουρῆ, Ἡ κβαντικὴ θεωρία... ἐνθ. ἀν. σ. 204.

φανσις τῆς ἐπιστήμης τοῦ 20οῦ αἰῶνος εἶναι ὅτι ἡ πιθανότης ἀνεπλήρωσε εἰς πολλὰ σημεία τὴν θεβαιότητα. Τὰ ἐπιστημονικὰ φαινόμενα τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης, παρατηρεῖ ὁ GASTON BACHELARD, δὲν ἀρχίζουν εἰς τὴν πραγματικότητα νὰ ὑπάρχουν, παρὰ ἀπὸ τὴν στιγμήν κατὰ τὴν ὁποίαν χρησιμοποιοῦμεν ὄργανα. Τὰ ἐπιστημονικὰ φαινόμενα εἶναι φαινόμενα ὀργάνων¹². Ὁ GASTON BACHELARD πιστεύει εἰς τὴν συμπληρωματικότητα τῆς ἐμπειρίας καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ, εἰς τὴν ἐναλλαγὴν τοῦ A PRIORI καὶ τοῦ A POSTERIORI. Ὁ ἐμπειρισμὸς ἔχει ἀνάγκη νὰ γίνεταί κατανοητός, ὁ ὀρθολογισμὸς νὰ εὑρίσκη ἐφαρμογὴν εἰς τὴν ἐμπειρίαν¹³. Ἡ σύγχρονος ἐπιστήμη ὅσον ποτὲ ἄλλοτε ἀντιτίθεται εἰς πᾶσαν συστηματοποίησιν, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται ὡς τελειωτικὴ. Ὁ BACHELARD θεωρεῖ τὴν πλάνην ὡς τὸ βασικὸν ὄργανον τῆς ἀληθείας καὶ ἐπιζητεῖ τὴν ἐπανεξέτασιν τῶν ἐννοιῶν καὶ τὴν ἀναθεώρησιν τοῦ παρελθόντος τῆς ἐπιστήμης ὑπὸ τὸ φῶς τῶν νέων ἀληθειῶν¹⁴.

Τί ὑφὴν ἔχει ἄρα γε ἐπέκεινα τῆς συνειδήσεως τὸ πραγματικόν; Ἡ ἔρευνα τοῦ προβλήματος ἀπέδειξε ὅτι εἶναι. Τί ὅμως εἶναι εἰς τὴν καθουτότητά του; Τὸ τί εἶναι, θεωρητικῶς δὲν συλλαμβάνεται, διότι ἂν ἐξακριβώσωμεν κάτι, τοῦτο εὑρίσκεται κατηγορικῶς διαρθρωμένον ἐντὸς τῶν σχημάτων τῆς συνειδήσεως. Ἡ καθ' ἑαυτὴν ὄντολογία τῆς μικροφυσικῆς εἶναι ἀπροσδιόριστος καὶ τίθεται μόνον θεωρητικῶς. Δὲν ἔχει οὐδὲν στοιχεῖον τυφλῆς ἐνοράσεως, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν οἱ ἐνορατικοὶ συλλαμβάνουν τὴν ὑφὴν τῆς πραγματικότητος. Γνώσις τοῦ «τί εἶναι» ἡ πραγματικότης εἰς τὴν ὑφὴν τῆς, δὲν εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ ἀποκτήσωμεν. Ὑπάρχει πάντως ἡ πραγματικότης ὡς κάτι θετικόν, τοῦτο εἶναι ἡ θέσις τῆς θεωρητικῆς σκέψεως. Δὲν εἶναι δυνατὸν ὅμως νὰ γνωσθῇ διὰ τῶν κατηγοριῶν, διότι τότε πνευματοποιεῖται. Καὶ ὅταν πλέον ὑποταχθῇ λογικῶς ἡ φυσικὴ πραγματικότης, τότε πλέον τὸ ὄν ὑπάρχει εἰς τὰ νοήματα τῆς συνειδήσεως, διότι εἶναι ἓν ὄν πλήρες σχέσεων καὶ μαθηματικῶν ἀριθμῶν. Ἡ πραγματικότης τοῦ ἀντικειμένου εὑρίσκεται ἐντὸς τῶν σχέσεων του καὶ ὄχι εἰς τὴν ὕλικήν του ὑπόστασιν. Ἐχομεν ἀφήσει τὴν φύσιν, παρατηρεῖ ὁ GASTON

12. Πρβλ. Γιώργου Μουρέλου, Ἀφιέρωμα στὸν Gaston Bachelard, Ἐποχές 1963, τ. 4, σ. 43.

13. Γιώργου Μουρέλου, ἐνθ' ἄν. σ. 44.

14. Παραπέμπομεν ἐδῶ τὸν ἀναγνώστην εἰς τὸ βιβλίον του, *Le nouvel esprit scientifique*, Paris 1966, σ. 9 κ.έξ, 19 κ.έξ.

BACHELARD, καὶ ἔχομεν εἰσέλθει εἰς ἓν ἐπιστημονικὸν ἐργαστήριον¹⁵. Τὸ ἐργαστήριον τοῦτο θὰ μᾶς ἀποκαλύψῃ τὴν λογικὴν πραγματικότητα, ἢ ὁποῖα θὰ εἶναι ἡ οὐσία τῆς σκέψεώς μας.

Ἡ ὄντολογικὴ ἀπορία λύεται μόνον διὰ τοῦ αὐτοσυνειδήτου θεωρητικοῦ λόγου. "Ανευ αὐτοῦ ἡ αὐθύπαρξία τῆς πραγματικότητος δὲν ἔχει οὐδεμίαν ἔννοιαν, διότι ἡ πραγματικότης ἐν σχέσει μὲ τὸν νοῦν ἢ ἀνεξάρτητος αὐτοῦ συνδέεται πάντοτε πρὸς τὸ γενικὸν πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, πρὸς τὴν συνείδησιν ἐν γένει. Ἡ ἀληθὴς ὄντολογία εὔρηται εἰς τὰ ἀκρότατα ὄρια τοῦ γνωστικοῦ συνειδέναι καὶ πιστοποιεῖται ὑπὸ τῆς θεωρητικῆς συνειδήσεως. Δὲν εἶναι πραγματικότης αὐτὸς ὁ κόσμος, τὸν ὁποῖον αἰσθάνομαι μὲ ζωτικὴν θεβαιότητα ἔναντι ἐμοῦ καὶ τὸν ὁποῖον μοῦ ἀποκαλύπτει ἡ ψυχικὴ μου πείρα. Τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Ε. Π. Παπανούτσου¹⁶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν κριτικὴν θεμελίωσιν τοῦ ὄντος, ὅτι τὴν αὐθύπαρκτον πραγματικότητα δὲν τὴν ἀνακαλύπτομεν διὰ τῆς διανοίας, ἀλλὰ τὴν ζῶμεν ὀργανικῶς μὲ τὴν ζωτικὴν θεβαιότητα τῆς βουλήσεως, μὲ τὴν ἄμεσον ἐσωτερικὴν πείραν τῆς ψυχῆς, δὲν ἔχουν οὐδεμίαν σχέσιν εἰς ἓνα κριτικὸν φιλοσοφικὸν στοχασμὸν, τὸν ὁποῖον προσπαθεῖ νὰ θεμελιώσῃ, διὰ τὸν λόγον ὅτι εἰσάγει ἄλλας διαστάσεις εἰς τὸ γνωσιοθεωρητικὸν πεδῖον. Ἡ ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεως τῆς πραγματικότητος ἐνταῦθα δὲν ἔχει οὐδεμίαν σημασίαν, διότι ἡ πραγματικότης αὕτη εἶναι ὁ κόσμος τῶν αἰσθητῶν, τὸν ὁποῖον καὶ ἡμεῖς δεχόμεθα. Ὁ κόσμος ὅμως οὗτος εἶναι διαρκῶς μεταβαλλόμενος (ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀντίληψις), δὲν εἶναι ἡ ὄντολογία. Ἐπομένως διὰ τῆς ἔννοιᾶς τῆς βουλήσεως δὲν γίνεται ἐνταῦθα κριτικὴ θεμελίωσις τοῦ ὄντος. Διὰ τοῦ VOLO ERGO SUM γίνεται μίᾳ ἀπόκλισις πρὸς τὴν ψυχολογικὴν συνείδησιν ἀπὸ τὴν «ἐν γένει» συνείδησιν τοῦ KANT. Οὕτω τὸ ἀπώτατον ἔρεισμα τοῦ ρεαλισμοῦ δὲν τίθεται ὑπὸ τῆς θεωρητικῆς συνειδήσεως. Καθ' ἡμᾶς ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἀναλύσεων ἢ αὐθύπαρκτος πραγματικότης πιστοποιεῖται ἀπὸ τὴν πορείαν τῆς νοήσεως εἰς τὸν μακρόκοσμον καὶ εἰς τὸν μικρόκοσμον τοῦ ἀτόμου. Καὶ μόνον αὕτη ἡ πραγματικότης εἶναι ἡ ἀληθὴς πραγματικότης, διὰ τὴν ὁποῖαν πρέπει νὰ ἐνδιαφέρεται ἡ δημιουργικὴ ἐνέργεια τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ συνειδέναι πρὸς κριτικὴν θεμελίωσιν τοῦ ὄντος.

Ὁ κόσμος, τὸν ὁποῖον αἰσθάνομαι διὰ τῆς ζωτικῆς θεβαιότητος τῆς βουλήσεως, δὲν ἔχει οὐδεμίαν ὄντολογικὴν σημασίαν. Εἰς

15. Gaston Bachelard, *L'activité rationaliste de la physique contemporaine*, Paris 1951, σ. 10.

16. *Γνωσιολογία*, Ἀθήναι 1954, σ. 110.

τὸ λάθος τοῦτο ὑποπίπτουν πολλοί, ὅταν προσπαθοῦν νὰ θεμελιώσουν τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν θεμελιώνουν εἰς τὸν κόσμον τῶν αἰσθητῶν. Ἡ βούλησις δὲν δύναται νὰ ἀποκαλύψῃ μὲ τὴν ἄμεσον βεβαιότητα τὴν αὐθυπαρξίαν τοῦ ὄντος οὔτε ἡ ψυχολογία δύναται νὰ ἀποφανθῇ περὶ τοῦ ὄντολογικοῦ προβλήματος. Τὸ συνειδέναι πρέπει νὰ ἐλευθερωθῇ ἀπὸ τὰς ψυχικὰς παρορμήσεις, τὰ βουλευτικὰ ἐνορμήματα καὶ τὰς συναισθηματικὰς τάσεις καὶ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν καθαρὰν θεωρητικὴν του πορείαν, ἡ ὁποία εἶναι οὐσιαστικὸς παράγων διὰ νὰ τεθῇ καὶ λυθῇ τὸ πρόβλημα τοῦ ὄντος. Αἱ προοπτικαὶ τῆς ψυχολογίας δὲν μᾶς ἀποκαλύπτουν τὴν ὑφὴν τῆς πραγματικότητος, διότι δὲν ἔχουν οὐδεμίαν γνωσιολογικὴν σημασίαν. Ἐδῶ δὲν προέχει οὐδεμία διάστασις τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ μόνον τὸ θεωρητικὸν συνειδέναι. Ἡ πορεία τῆς γνώσεως δὲν ἔχει οὐδεμίαν σχέσιν μὲ τὸν ἐν γένει ψυχικὸν βίον. Τὸ πραγματικὸν ὄν εἶναι συνδεδεμένον μὲ τὴν καθαρὰν νόησιν. Εἶδομεν εἰς τὰς ἀναλύσεις τῶν νεωτέρων ἐπιστημονικῶν θεωριῶν τῆς μικροφυσικῆς, ὅτι τὸ ὄν ὑφίσταται ἀνεξαρτήτως τῆς νοήσεως, ἀλλὰ κατὰ τρόπον ἀπροσδιόριστον. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀκριβῶς ἡ ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία τῶν Νεοκαντιανῶν κλονίζεται, διότι κατ' αὐτοὺς τὸ πραγματικὸν ὄν εἶναι μία κατηγορικὴ μορφή τῆς νοήσεως. Καὶ οἱ ἀξιολόγοι τῆς HEIDELBERG, WINDELBAND καὶ RICKERT, καὶ οἱ ἐκπρόσωποι τῆς σχολῆς τοῦ MARBURG, COHEN καὶ NATORP, δὲν παραδέχονται αὐθυπάρκτους ὀντότητας. Διότι πράγματι τί εἶναι τὸ ὄν ἄνευ μιᾶς ἀληθοῦς κατηγοριακῆς κρίσεως; Ἡ οὐσία τῆς σκέψεως δημιουργεῖ τὸν κόσμον τοῦ ὄντος. Ὁ κόσμος τοῦ ὄντος εἶναι κόσμος νοητός, κόσμος ἀξιολογικός. Ἡ φιλοσοφία τῶν Νεοκαντιανῶν ἀπέρριψε τὸ DING AN SICH, ἀλλ' ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη τὸ ἐπαναφέρει καὶ τὸ παραδέχεται. Ὅ,τι ἔχει ὅμως σημασίαν ἐδῶ εἶναι νὰ διακρίνωμεν αὐστηρῶς τὴν ψυχολογικὴν συνείδησιν ἀπὸ τὴν θεωρητικὴν τοιαύτην, τῆς ὁποίας ἔργον εἶναι ἡ μορφοποίησις τοῦ ἐμπειρικοῦ κόσμου.

Ὁ HUSSERL θέτει εἰς παρένθεσιν πᾶν τὸ δευτερεῖον, τὸ ὁποῖον προέρχεται ἐκ τῆς ψυχολογικῆς συνειδήσεως καὶ τῶν συναισθημάτων, πᾶν ὅ,τι εἶναι μεταβαλλόμενον. Ἐπέχει, οὕτως ὥστε νὰ καταλήξῃ εἰς μίαν καθαρὰν καὶ οὐσιαστικὴν θεώρησιν τῆς οὐσίας. Ἡ φαινομενολογία τοῦ HUSSERL οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν μὲ τὸ φαινόμενον τῶν ἐμπειριστῶν καὶ τῶν αἰσθησιοκρατῶν. Ἡ εἰδητικὴ ἀναγωγή ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἐποπτεῖαν τῆς οὐσίας. Ἡ φαινομενολογία ἀσχολεῖται πάντοτε μὲ οὐσίας, ἥτοι εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῶν οὐσιῶν. Ἡ οὐσία (τὸ εἶδος) ὡς καθαρὰ τίθεται ἀπὸ τὴν οὐσιακὴν ἐποπτεῖαν, ἐνῶ ἡ ἀτομικὴ ἢ ἐμπειρικὴ ἐποπτεῖα δίδει ἐν ἀτομικὸν ἀντικείμε-

μενον. Τὸν κόσμον, ὁ ὁποῖος μοῦ εἶναι δεδομένος ὡς ὑπαρκτός, δὲν τὸν δέχομαι, ἀλλὰ τὸν θέτω εἰς παρένθεσιν. Μόνον ἡ θεωρητικὴ συνείδησις ἔχει γνωσιολογικὴν σημασίαν καὶ δύναται νὰ μᾶς βοηθήσῃ εἰς τὴν λύσιν τοῦ ἐρευνωμένου προβλήματος.

Ἡ ἄμεσος παραδοχὴ τῆς ἔξω ἡμῶν πραγματικότητος, ἡ ὁποία ἀντί - κείται εἰς τὴν νόησιν, δὲν λύει οὐδόλως τὸ ὄντολογικὸν πρόβλημα. Ἀλλὰ μήπως καὶ ἡ παραδοχὴ μιᾶς πραγματικότητος ἀνεξαρτήτου τῆς νοήσεως εἰς τὸν μικρόκοσμον τοῦ ἀτόμου λύει τὸ πρόβλημα; Ἀσχέτως μὲ τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος ἡ ὄντολογία αὕτη ἐν σχέσει μὲ τὴν καθημερινὴν αἰσθητὴν ὄντολογίαν εἶναι ἡ πραγματικὴ, διότι αὕτη τίθεται πλέον κατὰ τρόπον κριτικὸν ἀπὸ τὸ θεωρητικὸν συνειδέναί. Ἡ ὄντολογία αὕτη δὲν εἶναι ἡ ὄντολογία τοῦ ρεαλισμοῦ, ἀλλ' οὔτε καὶ τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Εἶναι ἡ ὄντολογία τοῦ κριτικοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, τὴν ὁποίαν παραδέχεται καὶ ἡ σύγχρονος φυσικὴ. Ἡ φύσις τοῦ πράγματος τελικῶς θὰ μᾶς μείνῃ ἀπλησίαστος ὡς ἐν Χ μυστηριῶδες. Δὲν δυνάμεθα νὰ ἐλπίζωμεν ὅτι θὰ εὔρωμεν τίποτε περισσότερον ἀπὸ τὰς σχέσεις. Ὅλη ἡ ἐπιστῆμη δὲν εὐρίσκεται ἐντὸς τῶν πραγμάτων, ἀλλ' ἐντὸς τοῦ ἐγκεφάλου. Ὁ νοῦς κατασκευάζει τὸν κόσμον ἐπὶ τῇ θάσει τῆς ἐρμηνείας, τὴν ὁποίαν δίδει εἰς τὰς διαφόρους εἰδήσεις, τὰς ὁποίας λαμβάνει διὰ μέσου τῶν αἰσθητηρίων. Ἐχομεν ἀφ' ἑνὸς τὰ ὑλικά τῆς ἐμπειρίας καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν μεθοδολογικὴν συμβολὴν τοῦ πνεύματος. Ἡ κατασκευὴ τοῦ κόσμου εἶναι ἀνεξήγητος, ἂν δὲν ἀναφερθῶμεν εἰς τὴν συνείδησιν. Ὁ νοῦς περικλείει τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως ἐντὸς συστήματος νόμων. Ὅταν λέγωμεν ὅτι ἀνακαλύπτομεν, ἀπλῶς λαμβάνομεν ἐκ τῆς φύσεως, ὅ,τι ἔχομεν θέσει ἐν αὐτῇ. Τοῦτο ἔχει ἐφαρμογὴν κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸ ἄτομον τῆς μικροφυσικῆς. Πάντοτε ὅμως ὑπάρχει κάτι, τὸ ὁποῖον διαφεύγει τὴν ἐρευνάν μας. Εἶναι ἄρα γε τοῦτο τὸ ὑπερβατολογικὸν ἐγὼ ἢ τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό;

Μᾶλλον οὐδὲν τούτων εἶναι. Εὐρισκόμεθα ἀκόμη εἰς τὸν πρόλογον τῶν προβλημάτων. Ἡ πορεία τοῦ νοῦ ἐξελίσσεται ἐπιμόνως καὶ ἡ πορεία θὰ εἶναι μακρά. Τὸ ὄριον τῆς γνώσεως ἀπέχει πολὺ ἀκόμη ἢ μᾶλλον δὲν ὑφίσταται διὰ τὴν γνῶσιν. Ἐννοῶ τὸ ἰδανικὸν καὶ ἐν γένει ὄριον καὶ οὐχὶ τὸ ἐκάστοτε χρονικὸν ὄριον τῆς γνώσεως, τὸ ὁποῖον θὰ ὑπερπηδηθῇ ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων. Ἡ μεταφυσικὴ εἶναι πολὺ μακρὰν τοῦ νοῦ ἢ μᾶλλον δὲν δίδει οὐδεμίαν σημασίαν εἰς τὸν νοῦν. Ἡ ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς συνεπῶς ἀναφέρεται εἰς ὅ,τι ἀπομένει ὑπερβατικὸν καὶ ἀκατάληπτον ἔπειτα ἀπὸ τὴν κριτικὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ νοητοῦ κόσμου. Ἡ φιλοσοφία καὶ

ἡ ἐπιστήμη δὲν εἶναι κάτι ἔτοιμον, δὲν εἶναι ἔτοιμα νοήματα, ἀλλ' εἶναι εἰς δρόμος, ὁ ὁποῖος ὀδηγεῖ εἰς ὠρισμένα νοήματα.

Ἡ ὄλη ἀνάλυσις τὴν ὁποίαν ἐκάμομεν, δεικνύει ὅτι ὑπάρχει σχέσις τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ κριτικοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος εἰς τὴν ὄντολογία. Εἰς τὸ τέλος τῆς προσπαθείας μας εἶδομεν ὅτι ἀνέκυψαν ὄντολογικὰ προβλήματα μεταφυσικῆς ὑφῆς. Ἐθέσαμεν τὴν ὄντολογία ὄχι ὁμῶς εἰς τὴν βαθμίδα τῆς προκαντιανῆς ὄντολογίας, ἀλλ' εἰς τὸ νέον ὄντολογικὸν ἔδαφος, τὸ ὁποῖον ἀπεκάλυψεν ἡ σύγχρονος ἐπιστήμη. Θὰ ἔλεγα ὅτι ἡ ὄντολογία αὕτη εἶναι φαινομενολογικὴ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς φιλοσοφίας τοῦ HUSSERL, ἥτοι ἔπεται τῆς ἐπιστημονικῆς ἐνεργείας τοῦ συνειδότητος. Αὕτη εἶναι ἡ νέα ὄντολογία, ἡ ὁποία δὲν νοεῖται ἄνευ τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψεως καὶ τοῦ κριτικοῦ στοχασμοῦ, ἥτοι δὲν ὑφίσταται ἄνευ αὐτῶν. Τοῦτο ὁμῶς δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι καὶ δημιουργία αὐτῶν. Ἀπλούστατα εἶναι μία ἀναγκαία συμπλήρωσις τοῦ κριτικοῦ στοχασμοῦ. Οὕτω νομίζω ὅτι εἰς τὴν σύγχρονον ἐπιστήμην λύεται καὶ τὸ μέγα πρόβλημα τῆς σχέσεως κριτικῆς φιλοσοφίας καὶ ὄντολογίας, τὸ ὁποῖον τόσον πολὺ ἐθασάνισεν τὰς θεωρίας τῶν νεοκαντιανῶν τοῦ MARBURG καὶ τοῦ RICKERT. Ἡ ἀντιμεταφυσικὴ τάσις τοῦ κριτικισμοῦ καὶ τοῦ νεοκαντιανισμοῦ ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ὄντολογία, τὴν ὁποίαν ἀντιμάχεται, εἶναι δογματικὴ καὶ ὄχι κριτικὴ. Τὸ ἀπόλυτον εἶναι ἀνεξάρτητον τῆς γνωσιολογικῆς προβληματικῆς δὲν εἶναι δυνατόν, εἶναι ἀνύπαρκτον. Ἐνῶ σήμερον ἡ πρόοδος τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος ἠνάγκασε τὴν κριτικὴν φιλοσοφίαν νὰ προχωρήσῃ πρὸς τὴν ὄντολογία, ὅπως ὀρθῶς ἔπραξεν ὁ KANT κατ' ἄλλον τρόπον.

Ὁ Ρεαλισμὸς θέτει δογματικῶς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀντικειμένου, τὸ ὁποῖον προσδιορίζει τὴν γνωστικὴν προσπάθειαν, ἡ ὁποία διαρκῶς καὶ ἀνακαλύπτει νέας πτυχὰς αὐτοῦ. Ὁ Ἰδεαλισμὸς ἐξ ἄλλου ἂν καὶ ὀρμᾶται ἐκ θετικῶν θάσεων, ἥτοι τῶν μορφῶν τῆς νοήσεως, ἀρνεῖται νὰ ἐξέλθῃ τούτων — καὶ ὡς πρὸς τοῦτο εἶναι συνεπὴς μὲ τὸν ἑαυτὸν του — καὶ νὰ ἰδῇ τὸ εἶναι, ὅπως ἔθεσε τοῦτο ἡ σύγχρονος ἐπιστήμη εἰς τὴν κατάστασιν τῆς ἀπροσδιοριστίας. Ἡ ἀντινομία ὁμῶς αὕτη, ἡ ὁποία σημειωτέον ἐγονιμοποίησε τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν, ἤρθη τελικῶς. Καὶ τὴν ἄρσιν ἔκαμε ἡ σύγχρονος ἐπιστήμη, ἡ ὁποία ταυτοχρόνως ἔδωκε καὶ τὴν δυνατότητα μιᾶς κριτικῆς λύσεως τοῦ ὄντολογικοῦ προβλήματος. Τὴν ὄντολογία ἐπομένως ἔθεσε ἡ ἐπιστημονικὴ θεωρητικὴ συνείδησις καὶ ὄχι ἡ ζωτικὴ θούλησις διὰ τῆς ἀμέσου ψυχικῆς πείρας (ψυχολογικὴ λύσις).